

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDE MUŞ VE ÇEVRESİ

Sedat KARDAŞ¹

Geliş: 17.01.2018 Kabul: 18.04.2018

DOI: 10.29029/busbed.380034

Öz

Muş adı, edebi, tarihi ve kaynak özelliği taşıyan eserlerde çok fazla bilgi verilen şehirlerimizden değildir. Nadir olarak kaynak eserlerde Muş adına tesadüf ediyoruz. Muş'un tarihi ve sosyolojik yapısı hakkında bilgi veren önemli eserlerin başında Evliya Çelebi Seyahatnamesi gelmektedir. 17. yüzyılın tanınmış seyyahı Evliya Çelebi, kırk yılı aşkın bir sürede, Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü neredeyse bütün toprakları gezmiş, bu topraklarda edindiği tecrübe, deneyim ve bilgileri, tamamı on cildi bulan Seyahatname adlı eserinde toplamıştır. Seyyahlığı yanında aynı zamanda devlet memuru olan Evliya Çelebi, yolculuğu sırasında gezip gördüğü yerleşim yerleri hakkında edindiği bilgilere kendi yorumunu da katarak eserine yansıtmıştır.

Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü ve hakkında bilgiler verdiği yerleşim yerlerinden birisi de Muş şehridir. Bu çalışmada, türünün en önemli eseri konumunda olan Seyahatname eserinden hareketle Evliya Çelebinin gözüyle Muş ve çevresinin 17. Yüzyıldaki durumu hakkında bilgiler değerlendirilerek, şehrin yöre açısından önemine dair bazı tespitlerde bulunmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Celebi, Seyahatname, Muş, Malazgirt.

MUŞ AND ITS SURROUNDING IN EVLİYA ÇELEBİ'S SEYAHATNAME

Abstract

Muş is not a commonly mentioned city in literary, historical or resource books. We can rarely come across with the name Muş in resource books. One of the most

1 Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sedat_kardas@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3444-0106>.

important books giving information about Muş's history and sociological structure is Evliya Çelebi's *Seyahatname*. Popular traveller of the 17th century Evliya Çelebi travelled more than forty years across almost everywhere where Ottoman Empire reigned, and compiled with the experiences and knowledge he had gained in his ten-volume work '*Seyahatname*'. Being a civil servant as well as a traveller, Evliya Çelebi reflected the information about the places he saw during his travels in his work by adding his own comments.

One of the cities that Evliya Çelebi visited and gave information in his work is Muş city. In this study, starting from *Seyahatname* which is the most important of its kind, information about Muş and its surrounding in the 17th century from Evliya Çelebi's eyes will be examined and the importance of the city for the region will be identified.

Keywords: Evliya Celebi, *Seyahatname*, Muş, Manzikert.

GİRİŞ

Sözlükte; “gezi, yolculuk” (Devellioğlu 2005: 946), “uzak yerlere seyrüsefer, uzun yolculuk” (Şemsettin Sami 2010: 1063) gibi anlamlara gelen seyâhat (aslî siyâhat) sözcüğü Klasik edebiyatta bir edebî türe ad olmuştur. Klasik edebiyatta seyahate çıkan kişiye *seyyah*, bir seyyahın gezdiği yerlerin ahvaline ve seyahati boyunca gezip gördüğü şeylere dair yazdığı kitaba (Şemsettin Sami 2010: 1064), bir başka deyişle seyahat edilen yerlerle ilgili gözlemlerin anlatıldığı eserlere genel olarak *seyahatname* adı verilmiştir (Canım 2010: 249)

Tür kapsamında değerlendirilen eserlerin başka adlar aldığı da görülür. Osmanlıda çıkılan seferlerde konak yerlerini gösteren *menazil* kitapları, bu seferler esnasında yapılan işleri günü gününe kaydedip nakleden *ruznameler*, yine çeşitli vesilelerle yapılan yolculuklarda şairlerin başlarından geçen olayları anlatan *hasbihal* veya *sergüzeştname*ler, yine savaş veya seferlerde bir sebeple esir düşenlerin maceralarını anlatan *esaretnameler*, Osmanlı sefirlerinin elçilik göreviyle gittikleri ülkeleri anlatan *sefaretnameler* bu tür ile benzerlikler gösterir. Ancak aralarındaki benzerliklere rağmen, söz konusu eserleri seyahatnamelerden ayırmak gerekir (Canım 2010: 250).

Seyyahların gittikleri yerlerde ilgilerini çeken hemen her konuyu dile getirmeleri, seyahatnamelerin sosyal, kültürel, dini tarihi vb. konularla ilgili birer ansiklopedik eser özelliği taşımasına neden olmuştur. Bu nedenle seyahatnameler edebiyat dışında tarih, coğrafya, folklor, sosyoloji gibi bilim dallarının araştırmalarına da kaynaklık etmektedir (Aça, Gökalp ve Kocakaplan 2011: 428).

Türün en bilinen eseri, 17. Yüzyılın tanınmış seyyahı Evliya Çelebi tarafından yazılan *Seyahatname*'dir. Söz konusu eser üzerine değişik zamanlarda farklı

araştırmacılar tarafından metin çevirisi ve sadeleştirme başta olmak üzere birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada eserin, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı tarafından günümüz Türkçesine çevirisi yapılan ve Yapı Kredi yayınları tarafından yayımlanan baskısından yararlanılmıştır.

Evliya Çelebi genel olarak gittiği yerlerin tarihi, idaresi, mimari durumu, dini durumu, bilginleri, sur, kale, cami, medrese, han ve hamam gibi önemli tarihi eserlerini tasvir eder, oralarda yaşayan halkın sosyal, ekonomik, dilsel, dinsel, mitolojik ve folklorik özellikleri hakkında bilgiler verir. Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü ve hakkında bilgiler verdiği yerleşim yerlerinden bir tanesi de Muş şehridir.

1. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş ve Çevresi

Evliya Çelebi, Seyahatnamenin sırasıyla 1., 2., 3., 4. ve 5. Ciltlerinde Muş ve çevresine ait bilgilere yer vermiştir. Bilhassa 3. ve 4. Ciltlerde Muş adına çok sık olarak rastlanmaktadır.

Evliya Çelebi, Muş'a gelişinden 3. Ciltte bahseder. Babasının ölümünden sonra, Murtaza Paşa'nın maiyetine giren Evliya Çelebi 18 Eylül 1648'de Şam'a gitmek üzere Üsküdardan hareket eder. 28 Ekim 1648 tarihinde Şam'a ulaşır. Şam'dan ulaklık hizmetiyle on günde İstanbul'a gelir. Buradaki Gürcü Nebi isyanına şahit olur ve hemen buradan dönerek on günde tekrar Şam'a ulaşır. Ocak 1649'da Murtaza Paşa'nın ordusuyla birlikte Lübnan yolculuğuna çıkar. Aynı yıl Şam'dan Sivas'a gitmek üzere Murtaza Paşayla birlikte yola çıkar. (Develi 2013: 21). Maraş, Elbistan ve Kayseri üzerinden Sivas'a ulaşır. Sivas ve çevresinde bir süre kaldıktan sonra sırasıyla Harput, Pertek, Ovacık, Çemişgezek, Palu, Çapakçur, Dinç, Cıska, Kulp, Tercil, Mihrani, Muş Ovası üzerinden Muşa gelir. Oradan Bingöl'e ve Bingöl'den Sivas'a geri döner (Evliya Çelebi 2006a; Bruinessen 2000: 1).

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'nin 4. Cildinde Muş ile ilgili verdiği bilgiler ise onun akrabası olan Melek Ahmet Paşa'nın Van valiliğine atanması sonucu birlikte 1665 yılında Van'a gelişleri sırasında aktardığı bilgilerdir (Bruinessen ve Boeschoten 2003: 185-187). Geliş gidişlerle birlikte yaklaşık olarak bir yıl süren bu seyahatin kronolojisi şu şekilde verilmiştir:

9 Mart 1655: Kaya Sultan'dan aldığı mektuplar ve haberlerle Van valiliğine tayin edilen Melek Ahmet Paşa'ya yetişmek üzere Van'a doğru yola çıkar. Beypazarında paşaya yetişir. Melek Ahmet Paşa'nın mektuplarını götürmek üzere Mardin'e Firari Mustafa Paşaya gider. 7 Mayıs 1655 Sincar Kalesi altında Firari Mustafa Paşa'ya Melek Ahmet Paşa'nın mektuplarını ulaştırır. 26 Mayıs 1655 Firari Mustafa Paşa'yla birlikte Diyarbakır'a gelir ve buradan Van'a gitmek üzere

yola çıkar. 6 Haziran 1655 Bitlis'ten Van'a doğru yola çıkar. 5 Temmuz 1655 Melek Ahmet Paşa Bitlis Hanı üzerine sefere çıkar. 29 Temmuz 1655 Bitlis iç kalesi ve Han Sarayı'nın hazineleri paşaya teslim edilir. 2 Ağustos 1655 Melek Ahmet Paşa ile birlikte Bitlis'ten ayrılarak Van'a doğru yola çıkar. 11 Eylül 1655 İran'a elçi olarak gitmek üzere Van'dan yola çıkar. Ocak 1656 Diyarbakır'dan Van'a gitmek üzere yola çıkar. Şubat 1656 Ulaklık göreviyle yola çıkıp on günde İstanbul'a varır. 5 Nisan 1656 Sadrazam Siyavuş Paşa tarafından çağrılan Evliya Çelebi, verilen mektup ve fermanları götürmek üzere Van'a doğru yola çıkar ve on üç günde şehre varır. Birkaç gün sonra Melek Ahmet Paşa'nın alacaklarını toplamak için Bitlis'e gider. Bir ay kadar Bitlis'te rehin tutulan Evliya Çelebi şehirden kaçarak kurtulur ve Tatvan'a ulaşır. Adilceviz'a Melek Ahmet Paşa'nın yanına doğru yola çıkar. Aksarab adlı köyde Paşayla buluşur. Melek Ahmet Paşa ve kafilesi ile birlikte Erzurum üzerinden İstanbula doğru yola çıkar ve 23 Haziran 1656 tarihinde Ahırkapı'dan İstanbul'a girer (Develi 2013: 22-23).

Bu çalışmada Evliya Çelebinin kaleme almış olduğu Seyahatname eserinde Muş ve çevresi ile ilgili verilen bilgiler bir tasnife göre verilerek, söz konusu bilgiler yorumlanmaya çalışılacaktır. Çalışmanın yapısı gereği, daha önce konu ile ilgili çalışma yapılmamış olması ve açıklama dipnotu kullanmanın mümkün olmaması gibi sebeplerle blok alıntılardan çokça faydalama zorunluluğu doğmuştur.

1.1. Genel Olarak Muş

Osmanlı Devleti'nin mülki ve idari taksimatında Muş ve çevresi bazen Van eyaletine bağlı bir sancak merkezi, bazen de bu eyaletin Bitlis Hanlığına bağlı bir nahiyesi olmuştur. Seyahatnamede Muş hakkında verilen bilgiler, Muş'un Van eyaletine bağlı bir sancakken haracının yarısının Bitlis hanlığına ait olduğu döneme denk gelir. Bu yüzden Muş eserde genel olarak Bitlis, Tatvan, Adilceviz, Malazgirt ve Ahlat ile birlikte anılmıştır. Bunun yanında coğrafyada komşu olduğu Bingöl, Diyarbakır ve Erzurum ile ilgili birlikte de anılır.

Eserde Muş ve çevresinin, askeri ve tarımsal yönden Bitlis'i besleyen hububat merkezi durumunda olduğuna yönelik bilgiler verilmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis Hanlığı hakkında bilgi verirken sürekli olarak Muş ovasından söz etmiş, ovanın sulak ve verimli topraklarının Bitlis özelinde bölgenin tarım ve yiyeceğinin karşılanması açısından önemine vurgu yapmıştır. Yazar yine şehrin mamur olduğundan, Muş ovasında akıp giden murat nehrinden, kalesinden, beyinden, şehrin askeri ve idari yapısından, Çanlı Kilise özelinde mevcut inanış ve uygulamalardan söz ederek tuhaf bulduğu mitolojik keramet ve menkıbelere eserinde yer vermiştir.

Seyahatnamede Muş adı ve Muşla ilgili terimlerin geçtiği cilt ve sayfa numaraları aşağıda tablo halinde verilmiştir:

Geçme Şekli	1.Cilt	2.Cilt	3.Cilt	4. Cilt	5. Cilt
Muş	142, 151, 441		195, 311, 316, 317	26, 77, 130, 192, 214, 257, 259	34
Muş Sancağı				253, 282	
Muş Beyi				226, 285, 287, 288, 307, 312, 329, 331, 355, 368	
Muş paşası				91	
Muş Ovası/ Sahrası			309, 310, 313, 317, 319, 321, 195, 312, 315, 316	24, 125, 129, 138, 171, 181, 186, 193, 214, 301, 304, 429	
Muş Dağları				174	
Muş Haracı			671	128, 150, 178, 253, 257, 317, 349	
Muş Ovası Haracı				124	
Muş Ovası Cücüğü (av köpeği cinsi)				357	
Murat Nehri				10, 24, 26, 55, 58, 59, 62, 77, 108, 609, 616, 620, 622, 640, 666	

Evliya Çelebi'nin bölgeye geldiği yıllarda Muş'tan ayrı bir beylik olup Erzurum eyaletine bağlı olan Malazgirt sancağının cilt ve sayfalara göre Seyahatname-de geçtiği yerler ise şu şekildedir:

Geçme Şekli	1.Cilt	2.Cilt	3.Cilt	4. Cilt	5. Cilt
Malazgird	142, 149, 158	235, 247, 417		284, 291, 302, 307, 310, 311, 328, 129, 275, 276, 280, 283, 284, 287, 288, 297, 313, 314, 316, 329, 332, 354, 355, 292, 327, 328, 354	63, 64, 66, 67
Malazgird Kalesi		248, 255, 460	22	207, 711	18, 31, 61, 63, 64, 69, 74, 79
Malazgird Yaylağı				283	
Malazgird Beyi Mehmed Bey		10, 259, 260, 420		275, 276, 280, 284, 287, 288, 297, 302, 316, 329, 332, 354, 355, 292, 327, 328, 354	67
Malazgird Yolu		248			
Malazgird Kalesi Beyi		256, 259			

Evliya Çelebi Seyahatnamenin üçüncü cildinde Muş şehrinin Moğol hükümdarı tarafından yakıldığından bahsedip, kalıntıların hala belli olduğunu buna rağmen bir kasaba gibi bakımlı bir belde olduğundan söz eder:

“(---) tarihinde Osmanoğlu üzerine nursuz Timur yürüdüğünde bu Muş şehrini harap etmiş, halkını kebab ve hanelerini toprak etmiştir. Hala büyük kalıntıları açık seçik bellidir. Ancak bir kasaba gibi bakımlı beldedir ki Muş Ovası'nın ağzında bir dağın eteğindedir. Bu harap olmuş şehrini seyrettikten sonra ertesi günü kuzey tarafa doğru yine Muş Ovası içinde (---) saatte gidip...” (Evliya Çelebi 2006a: 317).

1.2. Coğrafya

Seyahatnamenin 3. Cildinde “Melun Şeddad'ın kalesi, eski şehir Muş'un anlatılması” başlığı altında Muş'un coğrafi konumu “Van eyaleti hükmünde Van Gölü kıyısında Tahtıvan subaşılığına iki menzildir. Bitlis'e uzun bir menzil uzaklıktadır” şeklinde ifade edilmiştir (Evliya Çelebi 2006a: 316). “Faresiz ova yani bihuş Muş Sahrası'nın özellikleri” başlıklı bölümde ise Muş ovası, ovanın sınırları ve sınırındaki komşuları, ovanın ortasında akan Murat nehri ve sahip olduğu yeşillikler ile ilgili ayrıntılı bir bilgi verilmiştir:

“Van eyaleti hükmünde Bitlis hanı, Atak ve Tercil hanları hududuyla komşu geniş bir ovadır. Ortasında akan Murat Nehri'nde çok çeşitli balıklar bulunur ki sanki her biri Musa Sofrası'dır. Bu ovanın yeşillikleri üzerinde cemapur (çapulcu) askeri konaklara atlarına ve diğer hayvanlarına yedirse yine evvelkisi gibi bütün otları ve yeşillikleri yerinde durur. Cenâb-ı Bâri bu sahraya nazar etmiştir. Doğudan batıya uzunlamasına olup uzunluğu tam üç menzildir. Genişliği iki konaktır ve daha azdır. Bu ovanın kablesi tarafında Mifarikin (Meyafarkin/Silvan) Kalesi vardır. İkisinin arası uzun iri merhaledir. Bu uçsuz bucaksız geniş ovanın özelliklerini görebildiğimiz üzere ne gibi aşiretler, kabileler konaklar, onları yazsak, ne kadar bakımlı ve şenlikli köyler var onları kaydetsek ciltli büyük bir kitap olur. Ancak bu ovidan kuzey tarafa giderken Murat Nehri'ni at ayağıyla geçtik. Zira doğduğu yer olan Bingöl Dağı yakındır.” (Evliya Çelebi 2006a: 315-316)

Muş ile Bitlis arasında yer alan Rahva hakkında aşağıda verilen bilgiler de bölgenin kış ve kar ile mücadelesi hakkında ipuçları vermektedir.

“Hüsrev Paşa bu handan ta Van diyarına varıncaya kadar ve yine bu handan ta Bitlis şehrine gelinceye kadarbu hanın sağında ve solunda tam 13 saatlik yere

bu Rahova Sahrası içinde içi boş kemer yapılar yapmış. Kış günlerinde tüccarlar, seyahat edenler ve ziyaretçiler bu Hüsrev kemerleri altından geçeler ki yaz aylarında serin ola, kış aylarında da sıcak ola. Zira bu Rahova Ovası'na yağın kar, ne Muş Sahrası'na, ne Erzurum Sahrası'na, Pasin Ovalarına, Tercan vadilerine, Soğanlı ovalarına, Kelkit çöllerine, Ardalan kırlarına, Kırım heyhatlarına ve Balu Han kıpçaklarına öyle kar yağmak ihtimali yoktur. Tam 8 ay minare boyu kar bu Rahova'da kalıp Bitlis yolu bu tarafta kapanır.” (Evliya Çelebi 2010a: 181)

Nitekim hem Muş ovasının sahip olduğu sulak ve verimli toprakları hem de Rahva'da geçen ağır kış şartları günümüzde de güncelliğini korumaktadır.

1.3. Siyasi, İdari ve Askeri Yapı

Evliya Çelebi, Seyehatnamenin 1. Cildinde Van eyaletine bağılı hâss miktarlarını yazarken Muş'u da Van eyaletine bağılı bir sancak olarak göstermiş ve Muş şehrinin hâss miktarını 410.000 akçe olarak vermiştir (Evliya Çelebi 2003a: 142-151; Evliya Çelebi 2006b: 87). Malazgirt ise Erzurum vilayetine bağılı 500.000 hâssı olan bir sancak olarak verilmiştir (Evliya Çelebi 2006b: 86). Ancak 4. Ciltte “Bitlis Kalesi hükümet ve eyaletini bildirir” başlıklı bölümde Muş ovası ve haracının Bitlis hanına ait olduğuna dair farklı bir bilgi vermiştir:

“...Ama Muş Ovası haracı tamamen hanın hayatı boyunca ocaklık hâssıdır ki senelik 26 bin gurus gelir elde edilir. Revan fatihi Sultan IV. Murad Han, Revan fethinden sonra bu Bitlis hanı sarayında konuk olup hizmeti karşılığında ferman ile hana Muş haracını bağışlamıştır. Han da o haraçtan Bitlis Kalesi dizdarının ve 200 adet neferlerinin ücretlerini adı geçen hâsdan ve Pazar bâcı gelirlerinden verir. Kale hanın hükmü altında olup anahtarları gece gündüz handa durur. Ayrılmış ve defter dışında tutulmuş serbest hükümettir ve hayli geniş eyaleti vardır.” (Evliya Çelebi 2010a: 128)

Yine 3. Ciltte, İki ayrı yerde Muş için “Van eyaleti hükûtinde Van Gölü kıyısında Tahtıvan subaşılığına iki menzildir” ve Muş ovası için de “Van eyaleti hükûminde Bitlis ham, Atak ve Tercil hanları hududuyla komşu geniş bir ovardır” denilerek Muş'un Van eyaletine bağılı olduğu söylenmiştir (Evliya Çelebi 2006a: 315-316).

Bu farklı bilgilerin sebebi Bitlis eyaletinin özel durumu ile ilgilidir. Bitlis eyaleti Van eyaleti içerisinde özerk bir statüye sahiptir. Sadece savaş durumunda Bitlis beyi Van beyi ile ortak hareket etmekle yükümlüdür. Onun dışında Bitlis beynin Van beyine karşı yükümlülüğü yoktur. Ayrıca Muş haracının yarısı padişah

tarafından Bitlis hanına verilmiştir. Nitekim Evliya Çelebi başka bir bölümde bu duruma dair şu bilgileri kaydetmiştir:

“... Pinyanişi Hükümeti, Mahmudî Hükümeti, Hakkari Hükümeti ve Bitlis Hükümeti, bu 4 adet hükümet fetih sırasında Sultan Süleyman ahidnâmeleriyle bunlara kendi vilayetleri sancak yoluyla verilmiştir ve sancak itibar olunur. Ancak yurtluk ve ocaklık üzere üzere hükümet olup diğer beyler gibi azl ve nasb kabul etmezler. Biri ölse yerini oğluna veya hak eden yaşlı bir yakınına verilir, başkasına verilmez... Ancak bunların padişah tarafından hâsları yoktur. Kendi eyaletlerinde gelir kaynakları her ne ise kendilerine hâs-ı hümayûn kayd olunmuştur. Ve bunlara padişah tarafından bir emir gelse elkâblarında cenâb yazılır. Fakat Bitlis hanları Osmanoğlu'nun çok hizmetinde bulunmak ile iki tuğlu beylerbeyi payesi olup hâs-ı hümayun için kendisine Muş haracının yarısı bağışlanıp emr-i şeriflerinde cenâb-ı hân-ı âlişân yazılır.” (Evliya Çelebi 2010a: 257).

Yani idari bir birim olarak Van eyaletine bağlı bir sancak olan Muş şehri haracının yarısını Van eyaletine yarısını da Bitlis hanına vermektedir. Askeri manada ise doğal olarak bağlı olduğu eyalate tabidir. Seyahatnamede, “Van Eyaleti’nde savaş sırasında kanun üzere ne kadar bin asker olur, onu bildirir” başlığı altında, savaşlarda Muş beyinin askerleri ile birlikte Osmanlı askerlerinin sol tarafında gittiği yazılmıştır:

“Evvela Süleyman Han ahdi üzere Osmanlı padişahı Van tarafından Acem ülkesine gitse Van beylerbeyisi öncü asker (ordunun öncüsü olur... Evvela Muş beyi, Adilcevaz beyi, Erciş Beyi, Bargiri [Muradiye] beyi, Bayezid beyi, Akçakale beyi, Şureger [Vanda Sancak] beyi, Karacakale [Saray ilçesinin bir mahallesi] beyi, Ekrad-ı Makü [Eskiden Van eyaletine bağlı bir sancak olup bugün İran’ın Batı Azerbaycan Eyaleti’nde bir şehir olan Makü’deki Kürtler] beyi, Ziyaeddin [Van eyaletinde bir sancak, Diyadin] Beyi, Abagay [Van-İran arasında nahiyeye] Beyi ve Şatak [Van Vilayetinde sancak, Çatak] beyleri, bu adı geçen 15 sancakta olan seçkin askerler, beylerinin sancakları altında davullarını döverek Osmanlı askerinin sol tarafında yürürler. Ama kale neferlerinin yarısının kalede kalıp yarısının sefere gitmesi şarttır.” (Evliya Çelebi 2010a: 259).

1.5. Ekonomik Yapı

Evliya Çelebi Muş’ta kaldığı kısa süre içinde Muş’un ekonomik durumu hakkında çok fazla bilgi vermez. Sadece Muş ve Malazgirt’in hâss miktarlarına dair bir bilgi vardır. Muş şehrinin hâss miktarı 410.000 akçe olarak (Evliya Çelebi 2003a: 142-151; Evliya Çelebi 2006b: 87), Malazgirt’in hass miktarını

ise 500.000 akçe olarak vermiştir (Evliya Çelebi 2006b: 86). Fakat Bitlis ve Van eyaletlerinden söz ederken satır arasında bazı ipuçları verir. Buna göre Muş sahip olduğu verimli ve sulak ova sayesinde Rahva ile birlikte, Bitlis hanlığının hububat deposu görevini görür. (Evliya Çelebi 2010a: 171).

Yine haracı ile anılan Muş diğer eyaletler için bir vergi kaynağıdır. Seyahatnamedeki bilgilere göre Muş haracının yarısı savaşlardaki katkılarından dolayı padişah tarafından Bitlis hanına, diğer yarısı bağlı olduğu Van eyaletine aittir (Evliya Çelebi 2010a: 257). Abdal Han'ın Melek Ahmet Paşa'ya cevap olarak gönderdiği mektupta ise Muş ve Malazgirt'ten alınan vergilerden şu şekilde bahsedilir:

“İnşaallah han karındaşım sana Muş Sancağı'nu ihsan ettirip yarlığı-ı beliğlerin getirtirim buyurduğunuzdan memnun olup cihan cihan sevinçler ve şenlikler olup bu kadar bağlam sözünüze güvenip inanılmıştı ki idareniz zamanında kadın erkek bütün insanlar huzur çinde olalar... Kürt kavmi Malazgird Yaylağı'na çıkarken padişah kanunu üzere aded-i ağnam (koyun vergisi) hakkını alalım derken hududumuzda olan Mehmed Bey Malazgird'den bu kadar asker çekip Kürtleri himayeye alıp Kürtlerin koyun hakkını almamıza mani oldu. Biz de koyun öşrü almak istediğimizde onlar bizi vur eylediler; biz de anları hur eyleyip aradan birkaç adam düşüp kanları heder olduklarına biz dahi dört mezhepten fetvalar almışızdır” (Evliya Çelebi 2010a: 282-283).

Öte yandan ovada ve özellikle Malazgirt taraflarında küçükbaş hayvancılığının gelişmiş olduğunu anlayabiliyoruz. Nitekim Melek Ahmet Paşa, Abdal Han üzerine sefere çıkma bahanesi olarak Bitlis hanının Malazgird Beyinin 40 bin adet koyununa el koymasını göstermiştir (Evliya Çelebi 2010a: 280). Seyahatnamedeki bu bilgilerden yola çıkarak 17. Yüzyılda tıpkı günümüzdeki gibi Muş'un geçim kaynaklarının tarım ve hayvancılık olduğu söylenebilir.

1.5. Demografik Yapı

Evliya Çelebi eserinde Muş'un demografik yapısı hakkında doğrudan bilgi vermemiştir. Fakat Bitlis ile ilgili verdiği bilgilerde, ahalisinin Kürt reaya kısmının ise Ermeni olduğundan söz eder. Evliya Çelebi Bitlis hanının yazılı evrakına dayanarak Bitliste toplam 43 bin Ermeni'nin var olduğunu, bunların yarısının Bitlis'te diğer yarısının Muş'ta olduğundan söz eder:

“Bitlis Eyaletinde han yazımı üzere 43 bin Ermeni reayalar vardır. Yarısı Muş diyarında Van kulu aklâmıdır ve yarısı Abdâl Han'ındır.” (Evliya Çelebi 2010a: 130)

Bu rakamlar doğru olarak kabul edilirse, Muş'ta yaklaşık olarak 20 bin civarında Ermeni'nin yaşadığı geriye kalan halkının Kürt olduğu söylenebilir. Seyahatnamede Malazgird ve diğer çevre sancak ve vilayetlerin demografik yapısından söz edilirken ahali ve ordularından Kürt diye söz edilir. Nitekim Melek Ahmet Paşa Van'a ayak bastığında onu karşılayan 80 bin eyalet askeri arasında, Kürtlerden oluşan bin kadar askeri ile Muş Beyi de vardır:

“Bin kadar askerle Şirvan Beyi, bin kadar adam ile Müküs beyi, Kesan Beyi, Bayezid Beyi, Hizan Beyi, Pinyanişi Beyi, Biredos Beyi, Kârkâr Beyi, Ağakis Beyi, Beni Kotur Beyi, Ispaird Beyi, Kârni Beyi, Hirun Beyi, Zirikî Beyi, Muş Beyi, Adilcevaz Beyi, Erciş Beyi ve Bargiri beyi kısacası Van eyaletinde 24 sancak beyleri kethüdalarını biner adet Kürt askeriyile paşanın selamına gönderdiler.” (Evliya Çelebi 2010a: 226)

Evliya Çelebnin eserinde, bölgede Ermeni ve Kürtler dışında diğer etnik unsurların varlığından söz edilmez. Yine Kürtler beylik, mirlik ve aşiret isimlerine göre birbirlerinden ayrılmıştır. Sözelimi Abdal Han üzerine yapılan seferde Bitlisli Kürtler, Rojiki Kürtleri, Melek Ahmet Paşa'nın ordusu içindeki yaklaşık 80 bin kişilik ordu diğer Kürt aşiret ve beyliklerine bağlı olarak verilmiştir.

Erzurum ve Van'ın belalı ve eşkıya yeniçerilerinin, Malazgird beyi Mehmed beyin vilayetini talan etmek isterken Bitlis Hanı tarafından cezalandırılması sonrasında Melek Ahmet Paşa'ya şikâyete geldiklerinde, kullandığı haşerat sıfatı, Evliya Çelebi'nin üslubunun karakteristik özelliklerindedir:

“Sultanım, biz bu Serhatları yaslanıp ticaret edip geçiniriz. Yüklerimizle Bitlis şehrine girdiğimizde han ‘cümle yüklerden bâc almak kanundur’ diye o bahane ile bizim yüklerimize el koyup kanun üzere bâcımızı verdiğimizizi mahkemede sicilde kaydeyledik. Sonunda yüklerimizi çözüp Malazgird Beyi Mehmed Bey'in vilayetini vurmağa giderken bir hayli Kürt haşeratına malımız verip asker yazdı. Biz de huzuruna vardığımız gibi bizi vurdurup böyle yaraladı. Layık-ı Muhammedî midir ki biz kapu kulu olup serhatta din uğuruna Allah yoluna mücahit olayuz. Bize bu hakareti Allah götürür mü?” diye feryat ettiler.” (Evliya Çelebi 2010a: 276)

Aynı sıfatı Çanlı kilisede ayin yapan Ermeniler için de kullanan Evliya Çelebi, Bitlis'te kaldığı süre zarfı içinde sürekli olarak camide vakit geçiren şafii Kürtleri diye övgüyle bahsettiği Bitlis halkı ve Rojiki Kürtlerinden, Melek Ahmet Paşa'nın Abdal han üzerine yaptığı seferden sonra, onlara kızgınlığı dolayısıyla ötekileştirip küçümsemek maksatlı Yezidi diye bahsetmiştir.

1.6. Din

Evliya Çelebi, gezip gördüğü birçok yerleşim yerinin dini yapısının bilgisini mahalle mahalle verirken Muş için ayrıntılı bir bilgi vermemiştir. Fakat özellikle Çanlı Kilise'nin anlatıldığı kısımdan Muş ve çevresinde Müslüman ve Ermeni Hıristiyanlarının birlikte yaşadığı anlaşılmaktadır. Seyahatnamede, “*Ermenilerin meşhur Çanlı Kilisesinin anlatılması*” başlığı altında, Muş ilinin Yaygın Beldesine bağlı, Çengilli Köyü sınırları içerisinde bulunan ve Hıristiyan âlemince kutsal sayılan Ermenilere ait Çanlı Kilise (Surp Garabet Manastırı) ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir:

“Yedi iklimde bütün milletlerce meşhur bir kilise olup yılda bir kere (---) vaktinde nice yüz bin adam toplanıp yedi gün yedi gece çadırlar kuruluş alış verişler olur, yük bozulup yük bağlanıp kervan gelip Revan tarafına ve başka diyarlara yollanmadadır. Bu mahalde Van veziri müsellimi ve Atak beyi müsellimi hazır olup bütün tüccarları ve diğer canlıları korurlar. Zira bu Çanlı mahalli üç hükümet arasında bulunduğundan celâli ve cemâli gelen giden yolcuları yağmalamasın [87b] için, Van müsellimi fazla askerle gelip fazlaca bâc (vergi) alır. Zira aslında Van eyaleti hudududur.” (Evliya Çelebi 2006a: 317).

Evliya Çelebi, gezip gördüğü yerlerde yedi büyük kilise gördüğünü, Mığdısı'lere ait bu Çanlı Kilise'nin de söz konusu yedi büyük kiliseden biri olduğunu belirtmiştir. Yapının kimler tarafından inşa edildiğinin bilinmediğini, Ermeniler'in de mimarını bilmediklerini söyleyen yazar, söz konusu kilisenin Şeddadî yapısı olduğuna dair izler olduğunu ifade etmiştir. Kilisenin avlusunda yüzlerce ruhban, patrik, papaz ve keşiş odaları olduğu, üç yüzden fazla rahip ve muğpeçe'nin (rahip çırağı) rehavî makamında İncil okuyup hacı olmak için dünyanın dört bir yanından gelen kişilere hizmet ettikleri söylenmiştir (Evliya Çelebi 2006a: 317).

Evliya Çelebi “*Garip Hikmet*” başlığı altında Rum, Arap ve Acem diyarlarından binlerce kişinin buraya ibadet etmek için gelen insanların adaklar adadıklarını, sadece gayrimüslim değil Müslümanların da buraya adanan adaklar neticesinde isteklerinin kabul olduğuna inandıkları için burada adak adayıp kurban kestiklerini belirtmiştir. Manastıra ibadet için gelenlerin inanışlarını yanlış bulan Evliya Çelebi, “*haşerat cinsleri toplanıp yanlış inanç hevesine kapılmışlar*” gibi bir ifade kullanıp, kilisede kurban kesen Müslümanları ise taşkafa, zırcahil ve ebleh ümmî adamlar olarak nitelendirmiştir.

“Tılsımların etkisi midir, ayâ nedir ki nice bin insan Rum, Arap ve Acem'den gelip toplanır. Herkes adaklarını getirip kilise içine girip adaklarını yerine getirip içinde ne gibi hayırlı istekleri var ise dua edip dışarı çıkar. Tanrı'nın hikmeti günden güne bütün istekleri hasıl olur diye bir alay haşerat cinsleri toplanıp yanlış inanç hevesine kapılmışlar. Gariplik bu ki, bazı mürnin ve Müslüman Ebülhevl (taşkafa), zırcahil ve ebleh ümmî adamlar adaklarını verip ilim isteyip kurban keser. Tanrı'nın hikmeti acaip ve garip ilimler açılır, nice Müslim ve gayrimüslimler tanbur, çeng, rebab, santur, ney, müsikâr, çeşde, ravza ve karadüzenini ve çöğürünü bu kilisede ziyaret mahalline koyup ertesi günü sazını ele alıp üstâdca bir fasıl eder ki sanki Hüseyin Baykara faslıdır.” (Evliya Çelebi 2006a: 318).

Söz konusu sıfatı, Bitlis'teki sünni şafi ahali için de kullanan Evliya Çelebi'nin bu tutumu onun dil ve üslubunun en belirgin özelliklerinden bir tanesidir. Yukarıdaki metnin devamı olan aşağıdaki kısımda da “Bize şiir ilmi Çanlı'da verildi” diyen Ermenilerin yanlış şeye inanmış ifade eden Evliya Çelebi, Kilisede karanlık bir köşede Sıp Garabıt adında birinin mezarı olduğunu fakat bu kişinin kimliği ile ilgili farklı bilgiler olduğunu belirtmiştir:

“Genellikle Ermeni taifeleri usta şair olup, “Bize bu şiir ilmi Çanlı'da verildi” diye yanlış şeye inanırlar ama kilise içinde karanlık bir köşede bir kabir vardır. Ermeniler o kabrin ismine Sıp Garabıt derler. Gerçek Ermenilerden sordum; Hazret-i Yahya'nın amcasıdır, dediler. Rum Hıristiyanlarından sordum; Hazret-i İsa aleyhisselâmın 12 havari halifesi var idi, onlardan (--) bir havarîdir, dediler. Sözün kısası, garip ve acaip seyre değer ibret verici bir yapıdır, vesselâm.” (Evliya Çelebi 2006a: 318).

1.7. Dil

Evliya Çelebi'nin dikkat çeken bir yönü de gezip gördüğü yerlerde konuşulan diller hakkında bilgi vermesidir. Çoğunlukla bilgi vermekle kalmayıp farklı dil, lehçe, şive ve ağzılardan örnek kelime ve cümlelere Seyahatnamesinde yer veren Evliya Çelebi Muş şehri ile ilgili böyle bir tasarrufta bulunmamıştır. Ancak Rahva'da Hüsrev Paşa Hanı Menziline casus diye yakalanan iki kişi ile Melek Ahmet Paşa arasında geçen şu diyalog Muş ağzını yansıtmaya açısından kayda değerdir:

“Bu mahalde Çarhacı Mahmudî Beyi İbrahim Bey, Paşşen Hanı yakınında iki dil tutup paşaya gönderdi. Paşa bunları söyleyip ‘Vallah ve billah biz hanlı deyilîh biz Muşlyih’ dediklerinde paşa ikisini de salıverdi.” (Evliya Çelebi 2010a: 292).

1.8. Sanat ve Mimari

Evliya Çelebi Seyehatnamesinin temel özelliklerinden bir tanesi de, gezip görülen yerlerin sanat ve mimarisi ile ilgili bilgiler verilmesidir. Muş şehrinin sanat ve mimarisi ile ilgili bilgilere yine Çanlı Kilise'den söz edilen bölümde değnilmiştir. Söz konusu yapının Mimari özellikleri “Çanlı Kilisenin şekilleri” başlığı altında şu şekilde belirtilmiştir:

“Muş Ovası'nın kuzeyinde bir sık ağaçlık, koruluk, ormanlık, güllük, bağ ve bostan içinde iki adet göklere doğru baş uzatmış büyük kubbeli bir Mığdasi kilisesidir. Yapıcısını [mimarını] Ermeniler de bilmiyorlar. Bazıları Şeddad yapısıdır, derler. Gerçekten de Şeddadî yapıdan nişan verir. Avlusunu dört tarafında nice yüz ruhban, bitrik, papaz ve keşiş odaları vardır.” (Evliya Çelebi 2006a: 317).

Ayrıca Kilise içinde karanlık bir köşede Sıp Garabıt'a (Sürp Garabet) ait bir mezarın da olduğunu belirten Evliya Çelebi, bu yapıyı garip ve acayip, seyre değer, ibret verici bir yapı olarak nitelemiştir (Evliya Çelebi 2006a: 318). Gezip gördüğü yerlerde karşılaştığı yedi büyük manastırı sıralayan yazar, Çanlı Kilise'yi de ibret verici bir yapı olarak görmektedir:

“Yedi iklimde seyr ettiğimiz yedi büyük manastır vardır. Biri Revan yakınında Üç Kilise, biri Nahçıvan yakınında Yedi Kilise, üçüncüsü yine Van yakınında Vereg Kilisesi, dördüncüsü Nemçe çasârı olan Beç'de (Viyana'da) İstefan Kilisesi, beşincisi Macaristan'da Tise Nehri'ne bir menzil yakın Faşa Kilisesi, altıncısı Kudüs-i şerif yakınında Hazret-i İsa'nın doğduğu Beytüllahm Kilisesi, yedincisi Kudüs-i şerif içinde bütün Hıristiyanların bile teşbih mabedgâhları olan Kumame Kilisesi. O da acayip ve garip sanatlı büyük kilisedir ki anlatılmıştır, ama bu Çanlı Kilise de ibret verici acayip bir yapıdır.” (Evliya Çelebi 2006a: 318).

“Çanlı Kilise'de toplanılmasının sebebini bildirir” başlıklı bölümün altında verilen bilgilerde, bahsi geçen kilisede toplanan gayrimüslim ve Müslümanların adaklarını adadıktan sonra, tanbur, çeng, rebab, santur, ney, mûsikâr, çeşde, ravza, karadüzen ve saz gibi müzik aletleri çalarak bir fasıl yaptıkları ve bu fasılda şiirler okudukları belirtilmiştir.

“Tanrı'nın hikmeti acayip ve garip ilimler açılır, nice Müslim ve gayrimüslimler tanbur, çeng, rebab, santur, ney, mûsikâr, çeşde, ravza ve karadüzenini ve çöğürünü bu kilisede ziyaret mahalline koyup ertesi günü sazını ele alup üstâdcâ bir fasıl eder ki sanki Hüseyin Baykara faslıdır. Genellikle Ermeni taifeleri usta şair olup, 'Bize bu şiir ilmi Çanlı'da verildi' diye yanlış şeye inanırlar.” Çelebi 2006a: 318).

Ayrıca Dördüncü ciltte “*Büleh Yurdu Ahlat Kalesinin Şeklinin Anlatılması*” başlıklı bölümde Ahlat kalesinin mimari özellikleri bütün ayrıntılarıyla verildikten sonra söz konusu kalenin Muş beyinin tahtı olduğu ifade edilmiştir (Evliya Çelebi 2010a: 192-193).

1.9. Öykü, Menkıbe, Keramet ve Mitoloji

Evliya Çelebi seyahatnamesinin en belirgin özelliklerinden bir tanesi de yazarın gittiği yerlerde duyup öğrendiği keramet, menkıbe ve mitolojik hikâyelere eserinde yer vermesidir. Yazar bu tarz hikâyeleri verirken, “*hikmet-i garibe, keramet*” gibi sıfatları kullanır. Ayrıca yöredeki insanlardan duyduklarını bizzat yerinde görüp test etmek gibi bir huyu olan Evliya Çelebi, söz konusu keramet, mit ve efsanelerin doğru ya da yanlış olduğunu belirtmek için de belli bazı söz kalıplarından istifade eder. Söz gelimi eğer anlatılan hikayenin gerçeği yanıstmadığını düşünüyorsa “*hakir bizzat gittim fakat ... 'ya tesadüf etmedim*”, eğer gerçek olduğuna inandıysa “*hakka ki ... vardır ki garip, acayıp, ibret verici bir Tanrı hikmetidir*” gibi söz kalıplarından faydalanır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Muş ve çevresi ile ilgili verilen bilgilerin birçoğu menkıbevi ve mitolojik özellikler gösterir. Bunlardan ilki Muş şehri ve çevresinin nasıl oluştuğu ile ilgili Şerefname adlı eserden alındığı söylenen mitolojik hikâyedir:

“*Şerefname Tarihi'nin yazdığına göre bu Muş şehri Azerbaycan-ı Ermen şehirlerinden büyük bir şehir idi. Ad ibn Şeddad Van Denizi zemininde göklere doğru yükselmiş bir sed yapıp, hâşâ sümme hâşâ Cenab-ı Rabbü'l-İzzet ile ceng etmeye niyetlenip o seddi tamamlayınca Cibril-i emin Allah'nın emri ile o seddin alt tarafından kanat vurup göklere doğru o kadar çıkardı ki bütün yapı ustalarının bağırış ve çığlıklarını bütün gökteki melekler işitip Allah'ın azabından yine Allah'a sığınurlardı. O binayı Cibril-i emin dört parça edip yeryüzüne öyle vurdu ki bir parçasından Karadeniz ortaya çıktı. Bir parçasının darbesinden Hazar Denizi ortaya çıktı, bir parçasından Tebriz Gölü meydana çıktı. Diğer bir parçasından da Van Denizi (gölü) ortaya çıktı. Diğer işçilerin tamamı itleri, atları ve katırlarıyla taş taşıdarken taş olmuşlardır. Hala bütün Tanrı yaratıkları, Van Gölü'nün batı kıyısındaki Rahova adlı yerde taş olan yaratıkların kimi ayakları üzerinde durur, kimi çöküp yüklenmiş durur, kimi yıkılmış durur ibret verici bir seyirliktir*” (Evliya Çelebi 2006a: 316).

Evliya Çelebi, Seyahatnamenin üçüncü cildinde “*Faresiz ova yani bi-huş Muş Salırası'nın özellikleri*” başlıklı bölümde, Muş şehrinin adının nereden geldiği ile ilgili de bir menkıbe anlatmıştır:

“Daha sonra yine melun Nemrud kavmine Cenab-ı Hayy u Kadir Muş Sahrası ’ndan büyük bir fare çıkarır; bütün Nemrutluları yiyerek Muş şehri halkını helak ettiği için Muş şehri derler. Zira bu şehir yakınında muşun (farenin) çıktığı büyük mağara bellidir. Bu mağara içinde olan türlü türlü fare, sıçan, pündika ve muş bir diyarda yoktur; ama Tanrı ’nın emriyle İskender Filikos ’u tulsımı sebebiyle Muş Ovası ’nda asla sıçan olmaz, ama eski zamanda büyük fare (muş) sebebiyle Muş şehri derler” (Evliya Çelebi 2006a: 316-317).

Bu hikâyede Farsça “fare, sıçan” manasına gelen *muş* sözcüğü ile şehrin adı arasında bir ilgi kurulmuştur. Ancak Muş adının nereden geldiği tartışmalı bir konu olduğu gibi, hikâyenin aksine Muş ovasında fare ve sıçanın bolca bulunması hikâyeyi menkıbeden öteye taşımamaktadır. Muş şehrinin adı ile ilgili bütün görüş ve rivayetlere Mithat Eser tarafından yazılan makaleye bakılabilir (Eser 2014).

Evliya Çelebi Malazgirt ile Adilceviz arasında yer alan ve Türkiye’nin en büyük üçüncü dağı olarak kabul edilen Süphan dağı ile ilgili menkıbelere de geniş bir yer ayırmıştır. Süphan Dağı ’nın adının nereden geldiği ile ilgili bir menkıbe şu şekilde anlatılmıştır:

“İsimlenmesi sebebi odur ki bu yüksek dağın kuzey tarafında Malazgird Kalesi taraflarında büyük bir mağara vardır. O mağaradan hâlen “Ya Süphan!” lafzı duyulduğu için Süphan Dağı derler.” (Evliya Çelebi 2010a: 207).

Söz konusu dağ ile ilgili olan “*Garip Hikmet*” başlığı altında, Yahudi kavminden olan insanların Süphan Dağı ’nda yaşamasının mümkün olmadığı gibi bir inanıştan söz edilmiştir:

“Bu yüksek dağ üzerine Yahudi kavmi çıksa Allah ’ın emriyle ödü patlayıp ölür: Hatta Yahudi hahamlarının birine, “Van ’da Süphan Dağı ’nın varasın!” desen başına uğrayıp, “Bolay ki sen varasın!” derler. Hâlâ ariflerin dilinde atasözü olmuştur: Tanrının hikmeti bu Süphan Dağı ’nda otlayan hayvanların çoğu ikişer kuzular.” (Evliya Çelebi 2010a: 207-208).

Yine “Diğer Gariplik” başlığı altında, Süphan Dağı yakınlarında tek hamilelikten bir kadının yediz ve başka bir kadının 20’si erkek 20’si kız olmak üzere toplam 40 çocuk doğurduna dair bir hikâyeden söz edilmiştir:

“...Yedisi bir anda doğduğunu gördük” diye Adilceviz ihtiyarları tanıklık ettiler. Hakir inanmayıp, “Adettullah böyle cârî değildir” diye karşı çıktım... Derhal Adil-

cevaz Kalesi hazinesinden Zal Paşa sicillâtını çıkarıp bakıp buldular. O zamanda Süphan Dağı Yaylası'nda Moğol Süccâh adlı bir merdin hurmesi (karısı) 9 ay 10 günde bir batından bir saatte 40 tane evlat vücuda gelip yirmisi kız ve yirmisi oğlan doğup Zâl Paşa, Süleyman Han'a böyle arz ettiği sene 940 (1533-1534) tarihi diye sicilde yazdığım hakire gösterdiler.” (Evliya Çelebi 2010a: 208).

Evliya Çelebi bunun gibi Süphan Dağı ile ilgili tuhaf ve inanılması güç birçok menkıbeye daha eserinde yer vermiştir. Bunlardan bazıları kısaca şöyledir:

“Süphan Dağı'nda kurt, sırtlan, andık, tilki, çakal ve kaplan, kısacası bütün yırtıcı canavarlar bu dağda çiftleşirler ama asla ve kat'a yavruları olmaz... Kurt ile koyun bu dağda bir yerde gezer, kurt koyuna asla bir zarar vermez... Katır bu Süphan Dağı'nda melun Nemrud'un hergelelerinden hâsıl oldu...” (Evliya Çelebi 2010a: 208).

Hikâye ve menkıbelerin çoğu söz konusu olan dağdaki mağarada hapsedildiğine inanılan ejderha ile ilgilidir. Süphan Dağı ve çevresinde belirli aralıklarla görüldüğü söylenen bu yedi başlı ejder ile ilgili farklı yerlerde anlatılan mitolojik-menkıbevi hikâyelerden bazıları şu şekildedir:

“Daha sonra Van Gölü'nün kuzeyinde Adilcevaz Kalesi yakınındaki Süphan Dağı'nda hala tutuklu durup 40-50 senede bir sesi işitilip 70-80 senede bir kere beş on gün Süphan kayasından kuyruğu çıkan yedi başlı ejder o zamanlarda kurtularak bütün Nemrutluları yedikten sonra Hayy ve Kadir olan Allah'ın emriyle yine anılan ejder Süphan Dağı'ndaki mağarasına girip haps olur. İnşallah bu ejder de, iman seddi Van seyahatinde gördüğümüz kadarıyla yazılacaktır” (Evliya Çelebi 2006a: 316).

“Bu ejder Erzurum'da taş olunca öbür eşi bu Süphan Dağı eteğindeki Ali Kayası Mağarası içinde kalır. Hemen Abdurrahman Gazi keramet kuvvetiyle “Ey Süphan Dağı, Allah'ın emriyle yılanı tut” deyince Allah'ın emri ile kayanın mağara kapısı kapanır, anılan ejder de içinde haps olur, hâlen günümüze kadarkalmıştır. Onun için bu yüksek dağa Su'ban Dağı demekten bozma Süphan Dağı derler.” (Evliya Çelebi 2010a: 210-211).

“Hicret'ten sonra bu ejderin bir eşi Erzurum'da Abdurrahman Gazi'nin duası bereketiyle taş olduğunda bu eşi Süphan Dağı Mağarasında yalnız kalınca ta Azerbaycan'a ve Diyarbakır'a kadar elli vilayeti harap eder. Nice beldelerin halkı ve Ahlat kavmi Hazret-i Peygamber'e gelip, “Ya Resulallah dâr-ı diyarımızı ve çoluk çocuğumuzu bir ejderha yiyip hanelerimizi yerle bir etti” diye hâllerinden şikâyet ettiklerinden hemen Hazret-i Resulullah, “Yetiş ey Ali, o yılanı Zülfikârınla katleyle!” deyip

izin verince hemen Hazret-i Ali Kerrâr, Düldül'e binip yolları kat ederek Süphan Dağı'na geldiğinde görse ki ejderha Van Deryası'ndan su içer. Hemen Kerrâr Ali, o Esedullah-ı Velî bir Allah narasına yol buldurup Düldül'e mahmuz edip Zülfikârını sıyırıp ejder ile karşılaşınca ejder ateş saçarak bir hayli cenk ederler. Sonunda Allah'ın emri ve Resulullah'ın fermanı ile ejderi katleder. Yılan can acısıyla yuvarlanarak Van Gölü'ne düşüp sulara gömülür. Hazret-i Ali ejderhanın mağarasına gelip görür ki mağaranın içinde ejderin yavrusu var. Mağaraya girmeyip dışarıda kaya üzerinde iki rekât hacet namazı kılıp dua eder. Duadan sonra Allah'ın emriyle mağaranın kapısını kapandığı hâlâ anılan kayalarda açık seçik görülür. Tarihçilerin yazdıklarına göre bu Süphan Dağı eteğinde Ali Kayası içinde mahpus olan Hazret-i Ali duasıyla mahpustur ki onun için "Ali Kayası derler" diye bir rivayet de böyle yazmışlar, gerçekten de yahşı demişler." (Evliya Çelebi 2010a: 211).

Yukarıda bazı bölümleri verilen Süphan Dağı ile ilgili mitolojik mahiyetler taşıyan menkıbelerin yansımaları günümüzde de devam etmektedir. Bulanık ilçesine bağlı Mollakent köyü ve çevresinde Ziya adı verilen bir ejderin belirli aralıklar görüldüğü köylülere rivayet edilmektedir. Yöre halkından sözlü olarak dinlediğimiz rivayetlere göre, Ziya adı verilen bu büyük ejder en son 1980'li yıllarda köylülere görülmüştür. Söz konusu anlatılar bölgedeki volkanik dağların patlamalar ile ilgili anlatıların yıllar içerisinde aktarılırken değişikliklere uğramasından kaynaklanıyor olmalıdır.

1.10. Yiyecek ve İçecekler

Evliya Çelebi Seyahatname'de alışık olunduğu üzere Muş şehrinde tüketilen yiyecek ve içeceklerden çok fazla bahsetmez. Fakat birkaç yerde satır arasında birtakım yiyecek ve içeceğin ismini zikreder. Bunlardan ilki Çanlı Kilise'de gelen giden için her gün pişirilen sahan yemeği, bayram günlerinde kesilen koyun ve sığır eti ile pişirilen buğdaydır:

"İmaretinde her gün nice bin sahan yemeği gelen gidenlere bol bol dağıtılır. Bayram günlerinde yüz koyun, beş sığır ve ellişer somar [On sekiz okkalık ölçekle on altı kez ölçülmüş tahıl] buğday pişip misafirine dağıtılır... Bütün konuklara o kadar hizmet ve ikram ederler ki şir-hurmâ ve Hama'nın katr-ı nebâtı yedirip her gece nice yüz diba, şib ve sırmalı gecelik elbiseler getirip konuklarına hizmet ederler, büyük evkâftır." (Evliya Çelebi 2006a: 317).

Günümüzde de geçimini tarım ve hayvancılık ile sürdüren Muş insanının o zaman da hayvansal ürünler ve tahıl ürünleri ağırlıklı beslendiğini tahmin etmek güç

değildir. Nitekim Seyahatnamede Muş ovasının Bitlis eyaletinin hububat deposu olduğuna işaret edilirken yöre insanın da tahıl ağırlıklı beslendiğine işaret edilir:

“Bu Bitlis şehri yüksek dağlar içinde dağlık, taşlık, darve sarp yerde kurulduğundan her tarafı bağ yapılmıştır. Ekliip biçilen vadiler yoktur. Bütün gendüm (buğday) mahsulatı Rahova’dan ve Muş sahrasından gelir, ama iri buğdayı, arpa ve başka tahılları bol olur. Ve dağlarda Kürt reyaları genellikle kızıl darı ekmeği yerler.” (Evliya Çelebi 2010a: 171)

1.11. Giyecekler

Seyahatnamede Muş şehrinde giyilen kılık kıyafet ile ilgili yegâne bilgi Çanlı Kilise’de misafirlere verilen gecelik elbiselerdir:

“Bütün konuklara o kadar hizmet ve ikram ederler ki şir-hurmâ ve Hama’nın katr-ı nebâtı yedirip her gece nice yüz diba [İpek saten veya ipek kadife üzerine altın ve gümüş işlemeli ağır kumaş], şib [Eskiden giyim eşyası, yastık örtüsü yapımında kullanılan ince gümüş teller ve ipek iplikle dokunan bir tür değerli kumaş] ve sırmalı gecelik elbiseler getirip konuklarına hizmet ederler, büyük evkaftır.” (Evliya Çelebi 2006a: 317).

1.11. Tarih ve Siyasi Olaylar

Evliya Çelebi, Seyahatnamenin iki ayrı yerinde Muş şehrinin Moğol hükümdarı Timur tarafından yakılıp yıkılmasını kendine has üslubuyla dile getirmiştir. Bunlardan ilki yukarıda da verilen üçüncü ciltteki bilgidir (Evliya Çelebi 2006a: 317). Yazar benzer ifadeleri dördüncü ciltten alınan şu cümlelerde de kullanır:

“... Azerbaycan şahlarından Kılıç Arslan Şah bir kale yapıp imar etti. Daha sonra nice melikten melike deşip Karakoyunlu şahlarından Kara Yusuf Şah daha fazla imar etti. Timur gelip harap etmeğe niyet ettiğinde rüyasında rical-i gaybı görüp, “Ey Timur! Bu sağlam kale bizim menzilgahımız olduğundan himayemizdedir, harap etme” derler. Hemen Timur konaklamışken göç borularını çaldırır, Adilcevaz Kalesini ve Bitlis Kalesini incitmeyip Muş şehrini harap edip halkını da kebab eder.” (Evliya Çelebi 2010a: 214).

Melek Ahmet Paşa’nın, Malazgird Beyi Mehmed Bey ile Bitlis Hanı Abdal Han arasındaki anlaşmazlıkları bahane ederek Bitlis üzerine sefere çıkması ola-

yında Muş ve çevresinden çokça bahsedilmiştir. Bitlis Hanı Abdal Han'ın Malazgird Beyi Mehmed Bey'in 40 bin adet koyunlarını sürüp elini memleketini yağmalayıp 300 adet adamlarını katletmesi (Evliya Çelebi 2010a: 280), Abdal Han'ın üzerine sefer yapma kararı alan Melek Ahmet Paşa'nın hazırlıklar esnasında topların çekilmesi için Muş beyinden 600 çift camış istemesi (Evliya Çelebi 2010a: 285), 1655 yılında Ramazan ayının ilk gününde (05.07.1655) Van'dan 40 bin asker ile Bitlis Hanı üzerine düzenlenen sefere, Malazgird beyi'nin 3 bin askeri ile Adilcevaz'da, Muş beyinin de askeriyle birlikte Ahlat'ta sefere dahil olması (Evliya Çelebi 2010a: 287) siyasal nitelikli olaylardan bazılarıdır. Söz konusu seferin bölgeye yansımaları ile ilgili değerlendirmeler için Ejder Okumuş'un çalışmasına bakılabilir (Okumuş 2012).

SONUÇ

Klasik edebiyatta seyahat edilen yerlerle ilgili gözlemlerin anlatıldığı eserlere de genel olarak *seyahatname* adı verilmiştir. Seyyahların gittikleri yerlerde ilgilerini çeken hemen her konuyu dile getirmeleri, seyahatnamelerin edebiyat dışında tarih, coğrafya, folklor, sosyoloji gibi bilim dallarının araştırmalarına da kaynaklık etmesine olanak sağlamıştır. Türün en bilinen eseri, 17. Yüzyılın tanınmış seyahatçı Evliya Çelebi tarafından yazılan *Seyahatname* adlı eserdir. Evliya Çelebi genellikle gittiği yerlerin tarihi, idaresi, mimari durumu, dini durumu, bilginleri, sur, kale, cami, medrese, han ve hamam gibi önemli tarihi eserlerini tasvir eder, oralarda yaşayan halkın sosyal, ekonomik, dilsel, dinsel, mitolojik ve folklorik özellikleri hakkında bilgiler verir.

Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü ve hakkında bilgiler verdiği yerleşim yerlerinden birisi de Muş şehridir. Seyahatnamenin ilk beş cildinde Muş ve çevresine ait bilgilere yer verilmişse de, Muşla ilgili asıl bilgiler 3. ve 4. Ciltlerde verilmiştir. Evliya Çelebinin Muş'a gelişine dair bilgi ve gözlemleri 3. Ciltte aktarılır. Evliya Çelebinin Muş'a geliş tarihi kesin değildir. Ancak bu seyahatin, babasının ölümünden sonra Murtaza Paşa'nın maiyetine girip Şam'a gitmek üzere Üsküdar'dan hareket ettiği 18 Eylül 1648 tarihi ile Sivas'tan İstanbul'a doğru yola çıktığı tarih olan 2 Mayıs 1650 tarihi arasında gerçekleştiği kesindir. Hatta Seyyahın Şam'dan Sivasa, oradan Muş'a gelip tekrar Sivas'a geri döndüğü bilgisi de göz önünde bulundurulduğunda bu tarihler Ocak 1649 - Mayıs 1650 olarak daraltılabilmektedir. Evliya Çelebi, bu ziyaretinde gördüğü Çanlı Kilise özelinde Muş ve çevresi ile ilgili dikkate değer bilgiler aktarmıştır.

Evliya Çelebi'nin 4. Ciltte Muş ile ilgili verdiği bilgiler ise onun akrabası olan Melek Ahmet Paşa'nın Van valiliğine atanması sonucu birlikte 1665 yılında Van'a gelirken edindiği bilgilerdir. Seyahatnamede Muş hakkında verilen bilgiler,

Muş'un Van eyaletine bağlı bir sancakken haracının yarısının Bitlis hanlığına ait olduğu döneme denk gelir. Bu yüzden Muş eserde genel olarak Van, Bitlis, Tatvan, Adilcevaz, Malazgirt ve Ahlat ile birlikte anılmıştır. Eserde Bitlis Hanlığı hakkında bilgi verilirken, aynı zamanda Muş sancağının askeri, idari, siyasi, coğrafi gibi özelliklerinden de söz edilmiştir. Muş ovasının bereketli ve sulak topraklarından söz edilmiş, ovanın verimli topraklarının Bitlis özelinde bölgenin tarım ve yiyeceğinin karşılanması açısından önemine vurgu yapılmıştır. Bunun yanında Süphan Dağı ve Muş ile ilgili izleri günümüze kadar ulaşan çoğu mitolojik menkıbeye de yer verilmiştir.

Elbette ki seyahatname türünün genel özellikleri göz önünde bulundurulup bu bilgilere ihtiyatlı yaklaşılmalıdır. Seyahatnameyi tarihi bir vesika, eserdeki söz konusu bilgileri de tarihi birer gerçek olarak kabul etmekten kaçınmak gerekmektedir. Fakat yazılı kaynaklarda bilgi bulmakta zorluk çekilen illerden biri olan ve bugüne kadar hakkında kayda değer bir çalışma bulunmayan Muş şehri ile ilgili Seyahatnamede yer alan mevcut bilgilerin şehir tarihi açısından büyük önem arzettiği de bir gerçektir.

KAYNAKLAR

- AÇA, Mehmet vd. (2011), *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*, İstanbul, Kesit Yayınları.
- CANIM, Rıdvan (2010), *Divan Edebiyatında Türler*, Ankara, Grafiker Yayınları.
- BRUÏNESSEN, Martin van (2000), "Kurdistan in the 16th and 17th centuries, as reflected in Evliya Çelebi's Seyahatname", *The Journal of Kurdish Studies*, 3, ss. 1-11.
- BRUÏNESSEN, Martin Van ve BOESCHOTEN, Hendrik (2003), *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, (Çev.: Tansel Güney), İstanbul, İletişim Yayınları.
- DEVELİ, Hayati (2013), "Evliya Çelebi Kronolojisi", *Evliya Çelebinin Şehirleri*, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, ss. 19-30.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları.
- ESER, Mithat (2014), "Muş İsminin Menşei Üzerine Bir Değerlendirme", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 18 Sayı: 58 (Kış 2014), ss. 211-228.
- Evliya Çelebi (2003a), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 1. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2003b), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2005a), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Cilt - 1. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2005b), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-*

- Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, 2. Cilt - 2. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2006a), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze- Sofya-Edirne*, 3. Cilt - 1. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2006b), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze- Sofya-Edirne*, 3. Cilt - 2. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2010a), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 4. Cilt - 1. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2010b), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 4. Cilt - 2. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2010c), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirmau-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp*, 5. Cilt - 1. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2010d), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirmau-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp*, 5. Cilt - 2. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2006b), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Haz. Robert DANKOFF-Seyit Ali KAHRAMAN-Yücel DAĞLI, İstanbul, YKY.
- OKUMUŞ, Ejder (2012), “Evliya Çelebi’nin Seyahatnâme’sinde Tatvan ve Çevresi”, *Evliya Çelebi’nin Gözüyle - Gezdi, Gördü, Yazdı*, Ankara, Lotus Yayınevi, ss. 161-200.
- Şemsettin Sami, (2010), *Kamus-ı Türkî*, Haz. Paşa Yavuzarslan, Ankara, Türk Dil Kurumu.